

Marshall in državljanstvo: (ne)moč neke teorije

Uvod

Večina aktualnih razprav izhodiščno obravnava državljanstvo kot pojem razsvetljenstva, povezan z glavnimi »pridobitvami« tega obdobja, z vrednotami svobode, enakosti, pravičnosti in z njimi povezanimi tradicijami človekovih pravic. Marshallova znana in široko citirana triada pravic, ki po šestih desetletjih še vedno vidno zaznamuje razprave na temo državljanstva, je vezana na to obdobje, ki je obenem tudi čas konsolidacije nacionalne države in njene ideomatike. V pojmovanju državljanstva so še vedno zelo pogoste delitve med liberalno in republikansko tradicijo; prisotne so zlasti v tistih razpravah, ki se državljanstva lotevajo z razčlenjevanjem različnih pristopov k njegovi obravnavi (Delanty, 2000; Dwyer, 2004: 19–30). Naš namen ni reproducirati te delitve. Ker bomo vzeli v precep Marshallovo teorijo, se jim je hkrati težko izogniti, saj se Marshallovo državljanstvo očitno spogleduje s tradicijo liberalizma. Odgovore na probleme, ki izhajajo iz Marshallove teorije, pa je treba zagotovo iskati onkraj teh delitev. Za nova pojmovanja državljanstva je treba vzeti v precep tako značilnosti obeh tradicij kot pogosto prakso, da o državljanstvu mislimo (zgolj) skozi omenjeno dihotomijo. V besedilu se bomo ukvarjali s premislekom Marshallovega državljanstva in z vprašanjem njegove relevantnosti za sodobnost.

Razvidno je, da se *Citizenship and Social Class* spogleduje z dosežki liberalizma, da Marshallova triada prevzame ideje Locka, Rousseauja ali J. S. Milla, povezane s potrebo po zaščiti posameznika pred samovoljo elit (različne elaboracije pravic). Tako kot so se nekateri ukvarjali z razčlenitvijo državljanstva, je tudi veliko poskusov definiranja liberalizma. S temi se tukaj ne bomo ukvarjali, omenimo le, da je Marshallov esej vsekakor bliže distributivni pravičnosti egalitarnega liberalizma (Rawls) kot idejam libertarnega liberalizma in njegove reifikacije *laissez-faire* pristopa (Smith, Hayek, Friedman) in da Marshall bolj stavi na državo kot na vse-mogočni trg (država naj korigira anomalije trga). Velja poudariti tudi, da je Marshallova država nacionalna država 19. stoletja, v kateri so socialne politike, sicer distinkcija Marshallove teorije

državljanstva, tesno vezane na nacionalno zakonodajo, kulturo in zgodovino nacionalnega okolja, kar lahko deluje kohezivno za državljane, a je hkrati selektivno v odnosu do »drugih«. Identifikacija in homogenizacija državljanov se v nacionalni državi središči okrog nacionalne kulture, tradicije in vrednot, ki generirajo kolektivno članstvo na podlagi »izvora«, jezika, zgodovine, kulture in vere.

Spomnimo, da Marshall išče odgovore, kako premostiti probleme na osi kapitalizem-demokracija, in da jih najde v državi blaginje, utelešeni v njegovi ideji socialnega državljanstva. Marshall razdeli državljanstvo na tri »dele« oziroma »elemente«, kot se izrazi, in sicer na civilne, politične in socialne. Civilne (individualna svoboda, svoboda govora, misli in vere, pravica do lastnine in do sklepanja pogodb ter pravica do pravičnosti) umesti v osemnajsto, politične (pravica voliti in biti voljen) v devetnajsto, socialne elemente (pravica do socialnega varstva, ekonomske blaginje, dostojnega življenja) pa v dvajseto stoletje. Vsebinsko-časovna opredelitev, ki je, kot pravi avtor, v resnici bolj elastična, pokaže na vprašanja, ki so v posameznem obdobju najbolj zaznamovala odnose na relaciji etabrirane institucije – državljani in državljanke. Marshall razume civilne pravice v povezavi z odpravo cenzure tiska in z religiozno emancipacijo, politične, ki jim reče tudi »sekundarni produkt civilnih pravic« (Marshall, 1950/1992: 13), z odpravo privilegijev lastnikov in z vprašanjem priznanja volilne pravice, tudi za ženske. Socialne pravice, relevantne za 20. stoletje, Marshall tematizira s spremembami ekonomske sfere, procesi industrializacije in njene transformacije v kapitalistično produkcijo, s pravico do dela in do sklepanja delovnih pogodb. Socialno državljanstvo je dejansko Marshallov odgovor na anomalije kapitalizma.

Če za trenutek pustimo ob strani relevantne kritike Marshallove triade, denimo tiste, ki mu očitajo koncipiranje pravic kot negativnih pravic, ali tiste, ki problematizirajo izključevanje v njegovi konceptualizaciji državljanstva kot projekta nacionalne države, s katerimi se bomo ukvarjali v nadaljevanju, ne moremo mimo dejstva, da je *Citizenship and Social Class* treba obravnavati (tudi) kot prispevek k demokratizaciji državljanstva. Avtor namreč v svoji teoriji izhaja iz preokupacije z neenakostjo, razslojevanjem, razrednimi delitvami in izključevanjem – vse to so teme, s katerimi Marshall kontekstualizira znamenito triado. Triado je mogoče brati tudi kot reakcijo na odmaknjenost institucij od državljanov, ki jo Marshall problematizira. V tej luči je njegovo državljanstvo poskus na novo tematizirati odnose »združevanja in oddaljevanja« med institucijami in državljani (ibid.: 9). Prav tako ni presenečenje, da je Marshall državljanstvo prepoznal (tudi) kot aktivnost, delovanje članov skupnosti za zadeve javnega pomena in da je torej prepoznal veljavnost politične dimenzije; za primer momentov realizacije takšnega »resničnega« državljanstva navaja delovanje (elit) v srednjeveških mestih. Kljub temu ali morda ravno zaradi tega pa Marshallova teorija zahteva kritično obravnavo.

Nekateri (Joppke, 2010: 10) se malce cinično sprašujejo, kako to, da je teorija »prijaznega konservativca« dosegla kanoničen odmev, in dvomijo, da je povojna socialna politika, izrazito vezana na britanski kontekst tega obdobja, danes sploh relevantna. Glede na to, da se tematski sklop te revije posveča Marshallu in njegovemu državljanstvu, se mi v tem besedilu tega ne sprašujemo. Obenem ne izključujemo morebitne relevantnosti omenjene pripombe, ki pa jo razumemo ne kot razlog, da se z Marshallom ne bi ukvarjali, ampak nasprotno, kot spodbudo, da se je z Marshallovim državljanstvom (še vedno) smiselno ukvarjati. To besedilo se posveča presojanju (ne)moči Marshallove konceptualizacije državljanstva, pri čemer je največ pozornosti namenjene kritični obravnavi avtorjeve povezave državljanstva z nacionalno pripadnostjo in razpravi o njegovi imaginaciji socialnega državljanstva.

Reifikacija etničnosti: državljanstvo kot članstvo

Ne moremo reči, da Marshall ni postavljajl pravih vprašanj. To, kar je mestoma bolj dvomljivo, so njegovi odgovori. Sicer pa tudi problematizacija njegove teorije zahteva, da prepoznamo širši kontekst njenega nastanka. Ko Marshallu očitamo reifikacijo nacionalnega – njegova teorija je izrazito vezana na aksiomatiko nacionalne države –, moramo dodati, da je knjigo objavil leta 1950, torej v povojnem obdobju, ko je sklic na nacionalno pomenil (tudi) nekaj drugega kot pomeni danes. Kljub temu seveda zmoti Marshallova striktnost, ko pravi, da je državljanstvo, s katerim se on ukvarja, »po definiciji nacionalno«. Vezanje državljanstva izključno na pripadnost nacionalni državi je torej prva dimenzija, ki nas zmoti v njegovi teoriji. Ne moti dejstvo, da državljanstvo veže na državo, bolj problematično je, da je njegova karakterizacija države in posledično državljanstva nacionalna (oziroma nacionalno-etnična).

Državljanstvo v navezavi na delovanje nacionalne države naj bi premostilo neenakosti zgodnejših pojmovanj državljanstva, ko je bilo to v fevdalizmu omejeno na politično delovanje privilegiranih skupin na lokalni ravni. Problem je po Marshallu v tem, da je v fevdalizmu državljanstvo vezano na aristokratsko elito in je zato, momentom političnosti navkljub, to elitistično državljanstvo, ki perpetuira izključevanje in neenakost. Še več, neenakost je vgrajena v socialne strukture tistega časa. Marshall vidi problem v lokalnem in stavi na državno-nacionalno, na univerzalizem 19. stoletja, ki s tradicijo človekovih pravic poudari pomen individualne pravice in svoboščine ter hkratno odgovornost voljenih političnih struktur. Marshallovo državljanstvo vzame za izhodišče, da je francoska revolucija prinesla situacijo, ko je enakost (in ne več neenakost) vgrajena v socialne strukture. Aspiracije Marshallove teorije po demokraciji in enakosti pa se zamajajo na točki, ko Marshall nacionalno državo prevzame kot golo dejstvo, edino zveličavnost, iz katere da je nujno izpeljati konceptualizacijo državljanstva. Posledično v članku ni govora o tem, da se s konsolidacijo nacionalne države najprej realizirajo pravice naroda. Ko govorimo o narodu, govorimo seveda o etničnosti. Predpostavka nacionalne države je narodljudstvo, prvi in pravi naseljenci nekega teritorija so »zdravo« jedro moderne nacionalne države. (Zahodni) svet, zamišljen v podobi tako konstituirane družine narodov, pravice posameznika oziroma posameznice priznava na predpostavki o njenem/njegovem »pravem« članstvu. Ključne so njene »korenine« in njena kri, njeno izhajanje iz naroda in šele to je tisto, kar omogoča njene človekove pravice. Individualnost pravic je mogoča oziroma nemogoča glede na pravice naroda; šele pripadnost pravi skupnosti (narodu) omogoča prizivnost individualnih pravic in v tem je paradoks pravic (Pajnik, 2009), ki ostane netematiziran v Marshallovi teoriji.

Marshall državljanstvo tudi eksplicitno utemelji na ideji o pripadnosti/članstvu. Članstvo je tisto, ki te konstituira v skupnosti in šele kot članici skupnosti (narodu) ti pripadajo pravice. Takšna konceptualizacija na deklarativni ravni sicer lahko izhaja iz aspiracije o enakosti, a je dejansko konstituirana ravno na njenem nasprotju, na neenakosti, na izključenosti »drugih« iz naroda. Spomnimo na znamenito Marshallovo definicijo: »Državljanstvo je status, podeljen tistim, ki so polni člani skupnosti. Vsi, ki imajo status, so enaki glede na pravice in dolžnosti, ki so vezane na status« (Marshall, 1950/1992: 18). Enakost je za Marshalla ključna – vsak državljan ne glede na razred deli »enakost statusa« z drugimi člani skupnosti – ključno pa je tudi to, da je v njegovi teoriji »enakost statusa« mogoča zgolj vzporedno z neenakostjo.

Enakost članov skupnosti moramo torej brati vzporedno z neenakostjo nečlanov. Ključno je poudariti, da ravno tisti, ki ne pripadajo, šele omogočajo enakost pripadnikov skupnosti, česar Marshall ne tematizira. Za Marshalla univerzalizacija državljanstva, ki se zgodi s pre-

¹ Na neskončnost takšnega vključevanja kažejo politike integracije na področju upravljanja migracij, ki so v zadnjem času deležne vse bolj intenzivnih kritik. Integracija se kaže kot vračanje k asimilacijskim politikam, ki predvsem zahtevajo prilagajanje migrantov. Migracijske politike uspešnost integracije merijo s pripravljenostjo integrirati se, kjer je krivda za morebitni neuspeh izključno na strani migrantov. Če denimo ne opravijo uspešno integracijskega testa poznavanja jezika, jim lahko zavrnejo vizum (Kontos, 2011).

skokom z lokalnega na nacionalno, omogoči enakost. Lokalni monopoli, ki so ohranjali življenje v mestih poznega srednjega veka, so perpetuirali izključevanje, ki naj bi bilo odpravljeno s podeljevanjem pravic velikemu številu članov skupnosti. Kar pri Marshallu zmoti, je torej njegov molk o neenakosti nečlanov. Izključenost nepravilnih članov iz skupnosti (ki ne ustrezajo načelom *ius soli* in *ius sanguini*, ki opredeljujejo članstvo), zanj morda »majhna žrtev« v primerjavi z enakostjo enormnega članstva, je ključna za razumevanje državljanstva in za poskuse njegove nadaljnje demokratizacije. Ko govorimo o rekonceptualizaciji Marshallovega državljanstva, moramo govoriti o transformaciji države; nova teorija državljanstva zahteva premislek

pomena in vloge države (Calloni, 2005: 96). Demokratizacija državljanstva pomeni, da države ne mislimo kot homogene nacionalne skupnosti (in je tudi ne idealiziramo kot državo blaginje, o čemer bomo govorili v nadaljevanju).

Zgornji Marshallov citat ne specificira vrste skupnosti, na kateri temelji članstvo, ki utemeljuje državljanstvo, vendar je iz besedila jasno, da gre za nacionalno skupnost. Sama ideja o konceptualizaciji pripadnosti morda ni toliko problematična, če jo denimo poskušamo razumeti s pomočjo H. Arendt (1948/2003), kot pripadanje »svetu ljudi«. Za H. Arendt pripadanje svetu kot politični skupnosti (*polity*) konstituira državljanstvo, ki ga lahko vidimo v aspiracijah o resnični (in ne vedno pogojni) enakosti. Skupnost, ki jo ima v mislih H. Arendt, pa ni nacionalna, ampak politična. V nasprotju z nacionalno, ki za člane opredeljuje pravice in dolžnosti, politična skupnost šele omogoča sklicevanje na pravice (H. Arendt govori o »pravici imeti pravice«). Ključ je v enakosti v izhodišču, v prepoznavanju ljudi kot enakovrednih posameznikov politične skupnosti; tu enakost ne nastaja po načelu žrtvovanja, tj. žrtvujemo manjšino za večino. Nacionalna skupnost izhodiščne enakosti ne omogoča, ker članstvo utemeljuje na preferenčnosti prvih in pravih članov. In zato ne more delovati drugače, kot da enakost nečlanov poskuša doseči z njihovih nenehnim (in neskončnim) vključevanjem v dominantno članstvo.¹

Dediščina nacionalne države je na eni strani generirala nacionalizme in etnična sovraštva, po drugi strani pa je prinesla politike in prakse vključevanja marginaliziranih državljanov in nedržavljanov v teritorialne okvire nacionalne države. Omejevanje članstva na nacionalni kontekst v Marshallovi triadi ima torej lahko za posledico etnicizacijo in racializacijo članov in takšno državljanstvo perpetuirata etnocentrizem in monokulturalizem (Soysal, 1994). Učinek je v tem, da bolj ko je reificirana drugačnost nečlanov od članov, bolj so ti marginalizirani in izključeni. Pri tem velja opozoriti tudi na intersekcionalnost (Yuval-Davis, 2007) oziroma na posledico »seštevanja« učinkov izključenosti zaradi razlik (na podlagi spola, etničnosti, razreda, religije ipd.), kar še povečuje pollegalni položaj številnih skupin. Selektivnost Marshallove triade se najbolj pokaže ravno na križiščih značilnosti, ki so posameznikom pripisane in ločijo člane od nečlanov.

Pomenljiva metoda označevanja nečlanov-nedržavljanov (ki ne izključuje tistih, ki so že prestali naturalizacijo in so *de jure* sicer državljani, Pajnik, 2009) je kategoriziranje na »podkategorije« nečlanov kot »drugih«: begunci, prosilci za azil, ekonomski migranti, ilegalci, žrtve trgovanja z ljudmi, migranti iz držav EU, državljani tretjih držav idr., ki se jih selektivno pripušča k državljanstvu s priznavanjem določenih pravic glede na status. Takšno državljanstvo je selektivno že v svoji osnovi in zato nam težko preostane kaj drugega, kot da pritrdimo pomislekom o potencialu za odpravljanje neenakosti tako formuliranega koncepta. Resno moramo

namreč vzeti kritiko o reifikaciji etničnega, ki pokaže na nemoč teorije na njeni poti k razreševanju problema neenakosti.

Poglejmo nekaj primerov perpetuiranja drugosti z metodo kategoriziranja: prosilec za azil nima pravice do dela oziroma to pridobi zgolj, če je ugodeno njegovi prošnji in pridobi status begunca; migrant, ki nima osebnega delovnega dovoljenja, ne more pridobiti nadomestila v primeru brezposelnosti; migrant, ki je mejo prestopil nelegalno, kot ilegalec nima pravic; žrtev trgovanja z ljudmi ne more pridobiti dovoljenja za bivanje, če ne nastopi na sodišču (kar je zanjo lahko tudi smrtno nevarno); migrantka, ki je migrirala zaradi združitve družine, lahko pridobi takšno dovoljenje za bivanje, kot ga ima njen mož (kar sproži vprašanje odvisnosti od prvega migranta); migrant se mora odreči svojemu državljanstvu zato, da prejme državljanstvo države, v katero je migriral; državljan tretje države se lahko zaposli le, če ni na voljo domačega delavca itn.²

Če te na videz mejne primere začnemo preštovati, ugotovimo, da dejansko niso tako mejni. Pokažejo na resnost problema, ki ga imamo, če pripadnost nacionalni skupnosti postavimo kot kriterij za članstvo. Nečlanov-nedržavljanov je preprosto preveč in če jim začnemo prištevati še izjeme med državljanji, ugotovimo, da je problem z neenakostjo prevelik, da bi ga lahko razrešili z Marshallovim socialnim državljanstvom. Ne moremo sprejeti argumentacije, da Marshallova opredelitev članstva pač prinese kolateralno škodo, ki je v marginalizaciji manjšine. Ta manjšina v času povečane mobilnosti niti ni več manjšina; še več, v resnici gre za večino, ki jo upravljajo kapitalsko povezane elite, ki jim takšno državljanstvo še najbolj ustreza. To pa zahteva pretres temeljev Marshallove triade. Ne gre torej za to, da s predpisi selektivno vključujemo nečlane (integracijske politike pokažejo, da je vključevanje nečlanov proces, ki nima konca, po vzoru enkrat migrant za vedno migrant), ampak da kritično pretehtamo pogoje za članstvo, kot tudi samo idejo članstva kot pripadnosti nacionalni skupnosti. Zahteva po takšni obravnavi je danes zagotovo večja, kot je bila v povojnem času, zaradi globalizacije, vladovanja (*governance*) oziroma razpršenih oblik političnega odločanja, kot tudi zaradi širjenja transnacionalnih mobilnosti.

»Civiliziranje kapitalizma«: državljanstvo kot (lažna) enakost

Kljub relevantnosti kritik to, da Marshall državljanstvo opredeljuje s pripadnostjo skupnosti, lahko beremo kot manj problematično, če, kot smo omenili uvodoma, upoštevamo specifičnost obdobja, v katerem je besedilo nastalo. Sklicevanje na avtoriteto univerzalizma, človekovih pravic in njihove prizivnosti v nacionalnem kontekstu je za Marshalla alternativa samovoljnemu elitizmu in reproduciranju razslojene družbe in njegovo koncipiranje »novega« družbenega razreda je odgovor na te trende. Ponovno lahko torej pritrdimo relevantnosti problema in smo bolj kritični do tega, kako Marshall razume razslojevanje in kako njegova teorija nanj odgovarja.

Socialni element državljanstva, povezan s socialnimi pravicami, je distinktivnost Marshallovega državljanstva. Njegovo socialno državljanstvo je tesno povezano z idejo države blaginje s konca štiridesetih let prejšnjega stoletja in se utemljuje na univerzalni pravici državljanov do zadovoljivih socialnih in ekonomskih razmer, ki naj jih zagotavlja država. Socialne pravice so bile v Marshallov triadni koncept vključene z namenom, da bi z državno regulacijo trga in ekonomskih razvojnih politik omogočile programe socialnega varstva, posledično pa polnopravno državljan-

² Tu ni namen pokazati na pravno natančnost kategoriziranja oziroma ni namen razčleniti v podrobnosti, na katere pravice se lahko sklicujejo posamezniki, označeni z določeno kategorijo, ampak je namen opozoriti, da takšen pristop k državljanstvu, ki ga z večjimi ali manjšimi razlikami uveljavljajo države EU, ne demokratizira skupnosti. Zato se tu ne ukvarjam z izjemami znotraj kategorij.

stvo. Država blaginje je bila zamišljena kot projekt zmanjševanja konfliktov zaradi neenakosti na trgu dela. Prinesla naj bi »spravo« ali vsaj pomiritev konfliktov med kapitalizmom in demokracijo. Dekomodificirala bi posameznika in zmanjšala njegovo odvisnost od logike trga.

Socialno državljanstvo avtor koncipira na podlagi idej liberalizma (pravice) in republikanizma (dolžnosti) in ga razume kot status, na podlagi katerega državljani od nacionalne države pričakujejo določene pravice v zameno za dolžnosti, to pa jasno označuje državljanstvo kot pogodbeni odnos. Tako kot je utemeljevanje državljanstva s članstvom v nacionalni skupnosti nekaj samoumevnega, je za Marshalla logično tudi, da je socialno državljanstvo treba izpeljati iz »naravnosti« pogodbenega razmerja, v katerem državljan nastopa (s pravicami in dolžnostmi) kot klient države.

Danes, še bolj kot pred desetletji, bi bilo naivno verjeti, da pravica do sklepanja pogodb, pravica do dela in dostojnega plačila, odpravlja neenakosti. V času, ko se je zdelo, da država blaginje ponuja prave odgovore, so tudi Marshallove socialne pravice utopično razreševale zagate industrializma na poti v kapitalizem. Avtor si je socialne pravice zamislil kot korektiv, ki blaži stratifikacijo kapitalistične produkcije; Dwyer (2004: 38) pomenljivo opredeli Marshallovo teorijo kot »civiliziranje kapitalizma«. Marshall po logiki manjše škode koncipira socialno državljanstvo kot modifikacijo kapitalizma; enakost v državljanstvu za Marshalla naredi razredno neenakost sprejemljivo. V svoji knjigi *Citizenship and Immigration* Joppke (2010: 12–13) pravi, da je Marshallovo državljanstvo neenakostim dejansko vtisnilo »pečat legitimnosti« in da je v tem pogledu državljanstvo kapitalizmu prineslo mir in ne vojne.

Državljanstvo kot status je Marshallov odgovor na neenakost: članstvo v skupnosti je zagotovilo za (minimalni) dostop do socialnih servisov, kar naj bi preprečevalo revščino. Status naj bi bil zagotovilo za odpravljanje razlik glede na položaj na trgu dela oziroma glede na razredno pripadnost. Pri tem je relevantno opozoriti na kritiko, da Marshall ne ponudi primerov, kako naj bi socialno državljanstvo razrešilo kapitalistične razredne neenakosti. Ugotovimo lahko, da Marshallov minimalizem nima zelenih učinkov. Prvič, s tem ko članstvo temelji na etničnosti, so avtomatično izključeni nečlani, ki ne dosežejo niti Marshallovega minimuma oziroma če ga dosežejo (skozi selekcijske mehanizme delovnih dovoljenj, procesa naturalizacije ipd.), je ta vedno »manjši« od minimuma za prve člane skupnosti. Tanjšanje že tako minimalnih servisov postavlja v negotovost celotno logiko njihovega delovanja. Drugič, po šestih desetletjih od nastanka teorije, v času skrupuloznega neoliberalizma, ni najbrž nobenega dvoma več, da socialni servisi niso zagotovilo (niti za člane, da »nepravih« nečlanov niti ne omenjamo) za izogibanje revščini. Kot ugotavlja Handler (2004), imajo največ socialnih pravic visoko produktivni delavci z rednimi plačami, kar pokaže, da ta model državljanstva dejansko ohranja obstoječe razmere neenakosti. Minimalni dostop ni zagotovilo za izogibanje revščini, še manj prinaša možnosti za izhod iz nje, zato se z minimalnimi standardi ne moremo zadovoljiti kot z mehanizmom odpravljanja neenakosti. Obenem je logika večji dostop do servisov za bolj delovno produktivne razvojna logika, ki podpira kapitalistični sistem, in v tej perspektivi se Marshallovo državljanstvo lahko pokaže kot (zgolj) podporni mehanizem tega istega sistema.

Dekomodifikacija državljanov torej ni učinek Marshallove teorije. Kritično bi lahko rekli, da gre prej za rekomodifikacijo, saj socialni minimalizem nima moči za pretvorbo obstoječih razmerij neenakosti, kar je sicer Marshallova utopija. Tretjič, neprepričljiva je tudi Marshallova preokupacija z revnimi, ki so projicirani kot problem. In Marshall reši ta problem tako, da motečo neenakost neprepričljivo odpravi s tem, da revnim podeli neke omejene pravice. Vprašanje je, ali konstituiranje revnih (»novi revni« v Baumanovih kategorijah, Bauman, 1998) kot posebne, »problematične« kategorije (ne)državljanov, sploh omogoča intervencijo, ki bi preprečila revščino.

Podobno kot enakost statusov, tj. enakopravno članstvo »pravih« v skupnosti, ki imajo pravice in dolžnosti, so tudi socialne pravice, ideja zagotovljenega minimuma, v službi blaženja neenakosti (simptomatično je potem takšna teorija lahko razumljena kot prispevek k reprodukciji neenakosti). Pri tem ni čudno, da so Marshallu (upravičeno) očitali, da mu ne gre za kritičen premislek kapitalizma, ampak za to, kako ga narediti manj neprijetnega (Barbalet, 1988; Roche, 1992; Zolo, 2007). In ravno ta vidna značilnost avtorjevega besedila, torej naturaliziranje dejanskosti je tisto, kar dela besedilo ne preveč zanimivo in inspirativno za tiste, ki ne slavimo dediščine razsvetljenstva apriori, kljub vsej njeni relevantnosti, in ki opozarjamo na neprijetnosti, na primer na fuzijo pravic naroda in posameznika (ki naredi pravice nečlanov skupnosti, na primer migrantov, za »nemogoče pravice«), na impotentnost socialnih pravic (ki perpetuirajo neenakosti) ipd.

Socialni element državljanstva za Marshalla prinaša minimalne življenjske standarde prek sistema socialnega varstva in z udeležbo v ekonomski in socialni blaginji. Socialne pravice, ki za člane skupnosti vključujejo pravico do izobraževanja in zdravstvenega varstva, nadomestila v primeru brezposelnosti in invalidnosti, pravico do pokojnine, bolniške in socialne pomoči, so torej Marshallov korektiv kapitalizma. So korekcijske pravice v funkciji psa čuvaja in naj bi blažile sistemske napake. Ne moremo mimo dejstva, da je »princip ločevanja upravičencev od neupravičencev vgrajen v sam sistem države blaginje: enak dostop do socialnih servisov imajo deklarativno zgolj državljani oziroma tisti, ki prek davkov prispevajo v socialni proračun. Migranti kot nečlani nimajo enakega dostopa do teh servisov (pri čemer je negotova tudi 'enakost' državljanov). Za migrante je dostop vedno dostop 'pod pogojem': s prepoznanjem legalnega vstopa v državo, z delovnim dovoljenjem, dovoljenjem za bivanje, s sprejetjem 'pravega' državljanstva (naturalizacijo) in z odpovedjo 'nepravemu' državljanstvu itn. Distributivna pravičnost se kaže kot pravičnost, ki ne more veljati za nedržavljanke. Socialno državljanstvo v tem kontekstu učinkuje kot strategija izključevanja, konstrukcija drugega kot outsiderja in kot strategija ohranjanja moralne superiornosti prvobitne skupnosti« (Pajnik, 2009: 22). Socialno državljanstvo se udejanja vedno pod pogojem, v odvisnosti od aktualnih tržnih mehanizmov in zato za nekatere Marshallove kritike (Barbalet, 1988) to ne more biti državljanstvo, ki stremi k enakosti.

Premislek skozi Marshalla nam pokaže, da enakosti ne smemo razumeti tako, da se zadovoljimo z blaženjem neprijetnosti neenakosti. Marshall obravnava problem revščine, ki jo generira sistem družbenih razredov, in revščina seveda je ena neprijetnih manifestacij neenakosti. Marshall pa jo preprosto razreši prehitro. Manj revščine na podlagi socialnih pravic je njegov odgovor. Več statusov, več pravic, večja vključenost večjega števila ipd. je recept za odpravljanje neenakosti. Sledenje ideji, da enakost lahko dosežemo s postopnim odpravljanjem neenakosti, z nenehnim vključevanjem izključenih, prepoznavanjem in vključevanjem različnosti »drugih« ipd., pa seveda ni lastnost zgolj Marshallove teorije. Prej je to simptom »duha časa«, v katerem živimo (in smo živeli v času Marshalla). Zadovoljimo se s korekcijami, ki sicer prinašajo nekatere kratkoročne rešitve, na dolgi rok pa reproducirajo ideologije in ohranjajo obstoječi družbeni red. Ta drža je na primer najbolj vidna v tistih (prevladujočih) reakcijah na aktualno krizo, ki obnavljajo vero v nujnost gospodarskega napredka, ekonomske rasti ipd., ne vidijo pa priložnosti za tematizacijo alternativ.

»Ne« za reprodukcijo sistema: artikulacija iz marksistične kritike

Ugotovili smo, da se Marshall, ki ga ne zmoti preveč marginalizacija nečlanov skupnosti (njegov model pač ni vsevključujoč), prav tako zadovolji z omejevanjem neenakosti (in ne razpravlja o

njenem odpravljanju). Simptomatičnost Marshallove teorije je, da družbeno danost jemlje kot dejstvo in o njej razmišlja na korektiven način. Za Marshalla družbena organizacija nikoli ni problem sam po sebi, problem je v njeni manifestaciji oziroma natančneje, v nekaterih posledicah njene manifestacije.

Omenili smo že, da je med temi za Marshalla najbolj kritična neenakost, ki da je obvladljiva s korekcijo socialnih in ekonomskih pravic, podkrepljenih z državo blaginje. Položaja revnih pa ni mogoče razrešiti s podeljevanjem socialnih pravic, ampak to zahteva temeljitejši premislek dominantne kapitalistične ekonomije. Marksistične kritike (Bootmore, 1992) poudarjajo, da so socialne pravice lahko korektiv neenakosti in izboljšajo položaj izkoriščanih, da pa hkrati pripomorejo k nadaljevanju izkoriščanja delavskega razreda. Socialne pravice kot dodatek civilnim in političnim elementom državljanstva tako ne morejo učinkovito prispevati k odpravi neenakosti, ker ostajajo vezane na kapitalistični tržni sistem, ki poganja neenakost. Ključni problem je, da se socialne pravice ne dotaknejo vzrokov socialnih in ekonomskih neenakosti.

Strinjamo se z Offejem (1982), ki pravi, da je seveda nesmiselno zanikati pomembnost bojev za delavske pravice, socialne servise, socialno varnost ipd., da pa je hkrati treba problematizirati socialno državljanstvo kot neučinkovito. Država blaginje deluje zato, da kompenzira nekatere negativne posledice kapitalizma, in je neuspešna, povečanju socialnih transferjev navkljub, pri odpravljanju njenih vzrokov. Za Offeja so socialne pravice tudi represivne pravice, ker predvidevajo nadzor državne birokracije. Ta je dovršena denimo v primeru migracij, ko gre za vprašanje, kako (ne)pripustiti migrante k socialnemu državljanstvu. Na primeru migracij se najbolj nazorno pokaže pogojenost socialnih pravic. Politike zaposlovanja, bivanja, dostopa do socialnih storitev, pridobivanja državljanstva, se kažejo kot strategije »krožnega pogojevanja« (Pajnik, 2010). Eno dovoljenje pogojuje drugega. Brez dovoljenja za delo ni mogoče pridobiti dovoljenja za prebivanje; brez osebnega delovnega dovoljenja ni mogoče pridobiti dovoljenja za stalno prebivanje; brez dovoljenja za stalno prebivanje migranti ne morejo pridobiti državljanstva; brez osebnega delovnega dovoljenja se ne morejo prijaviti na zavodu za zaposlovanje; brez stalnega prebivališča niso vključeni v sistem zdravstvenega zavarovanja; brez državljanstva niso upravičeni do neprofitnih najemnin; brez ... Pripuščenost k socialnim servisom zahteva, da so posamezniki prepoznani kot tisti, ki si »zaslužijo« pomoč in država lahko vedno znova postavlja pogoje za takšno zaslužnost. Socialno državljanstvo je za Offeja (1982) tudi v funkciji vzdrževanja ideologije tržnega kapitalizma, ki postane edini mogoči sistem. Socialne pravice tako brišejo prave vzroke neenakosti in ljudje izgubijo uvid, da neenakosti izhajajo iz sistema, ki ga ti isti mehanizmi blaginje vzdržujejo. Socialno državljanstvo se tako ukvarja s simptomi in odmika pogled od vzrokov neenakosti in takšna, v marksistični terminologiji »lažna zavest«, zmanjšuje potencial državljanstva za transformacijo obstoječega sistema.

Problem je neenakost, ne enakost: artikulacija iz feministične kritike

Med prepoznavnimi kritikami Marshallove teorije so tudi številne avtorice (Vogel, 1997; Lister, 1997; Young, 1989), ki poudarjajo, da je neenakost glede na spol vgrajena v državljanstvo, zaradi česar je potencial koncepta za razreševanje neenakosti negotov. Te kritike državljanstva po Marshallu poudarjajo problem, da nacionalna država računa s posameznikom kot avtonomnim, racionalno-ekonomskim kompetitivnim bitjem, individualnim nosilcem pravic (moškim), ki deluje za varstvo privatnih interesov. Za takšnega preračunljivega ekonomskega subjekta je državljanstvo največ članstvo v kakšnem interesnem združenju, ki prinaša individualne koristi. To kritiko lahko povežemo z zgoraj omenjenim problemom, da državljanstvo računa z negativ-

nimi pravicami, do katerih naj se posameznik dokoplje kot individuuum. Predpostavka o preračunljivem avtonomnem subjektu je med drugim sporna, ker zanemari razlike, ki producirajo neenakosti, denimo zaradi spola ali zaradi etničnosti. Lažna univerzalizacija, na kateri temelji Marshallovo državljanstvo, za feminizem učinkuje kot strategija ohranjanja neenakosti žensk in marginaliziranih skupin.

Feministična kritika se tudi ne zadovolji s predpostavko Marshallovega socialnega državljanstva o enakem dostopu do socialnih storitev. Omenjene avtorice, nasprotno, v teoretsko izhodišče postavijo neenakost dostopa, ki je posledica širših strukturnih razmerij neenakosti, na primer feminizacije gospodinjskega dela, neenakosti plač, etnične diferenciacije in diskriminacije. Če je predpostavka državljanstva enakost in enak dostop do storitev, potem, ugotavlja feministična kritika, takšna predpostavka »spregleda« in reproducira neenakost in neenak dostop – od tod kritika (lažne) univerzalizacije in zahteva po prepoznavanju različnosti. Po isti analogiji je feministična kritika neprizanesljiva do načela pravičnosti, denimo v distribuciji socialnih dobrin, ki jo kritizira kot mehanizem maskiranja neenakosti (Pajnik, 2010).

Iz feministične perspektive je skoraj nemogoče, da bi Marshallova konceptualizacija državljanstva prinesla premik k razreševanju neenakosti. Njeno izhodišče namreč ni neenakost, ampak enakost, češ, članstvo v skupnosti zagotavlja enakost. Spolne, razredne, etnične razlike nas seveda opozarjajo, da ni tako, in zato omenjene kritike postavijo neenakost v izhodišče. Šele ko bo teorija državljanstva zmožna premagati razlikovanja tako, da jih ne bo negirala (ali pa stavila na nenehno vključevanje), bomo lahko govorili o njenem resničnem demokratizacijskem potencialu. Ni torej prava rešitev v tem, da podelimo ženskam socialne ugodnosti, ampak v tem, da preizprašujemo neenakost spolnih vlog, ki so vgrajene v obstoječi sistem. Da torej odpravimo delitev moški, primarni oskrbovalec družine / ženska, njena vestna skrbnica (dihotomija *breadwinner/carer*). Socialne pravice iz te perspektive perpetuirajo omenjeni vzorec, saj ga ohranjajo oziroma učinkujejo zgolj tako, da omilijo njegove posledice.

Negativne pravice, tehnicizacija državljanstva in preprečevanje opolnomočenja

Ena vrsta kritik socialnega elementa državljanstva Marshallu torej očita oportunističnost socialnih pravic, njihovo prepuščenost upravljanju s strani nevidne roke trga. Druga kritika poudarja, da Marshall napačno primerja civilne in politične pravice na eni strani ter socialne pravice na drugi strani, češ da se prve navezujejo na individualne svoboščine, druge pa se koncentrirajo okrog vprašanja kolektivne enakosti. Civilne in politične pravice, ki veljajo za »prvo generacijo« pravic in jih povezujemo, kot je bilo že omenjeno, z dosežki liberalizma, niso v konfliktu s sistemom kapitalizma, kot to velja za socialne oziroma za drugo generacijo pravic. Oliver in Heather (1994) navajata, da socialne pravice kontrirajo ekonomiji vladavine trga, medtem ko politične in civilne tak sistem podpirajo. Civilne pravice so nujne za zagotavljanje uspešnega delovanja tržne ekonomije, tudi politične pravice zagotavljajo kontinuiteto tržnega sistema v navezavi na idejo o izbiri, medtem ko so socialne pravice posledica afirmativnega dejanja države.

Ta razlaga se zdi dobra iztočnica za kritiko pravic, ki so bile koncipirane kot negativne pravice, ki naj posameznika varujejo pred samovoljo političnih in ekonomskih struktur. Problem z Marshallovim socialnim državljanstvom je, da obravnava pravice kot nekaj zunanjega, na kar naj se posamezniki sklicujejo; pravice so nekaj, kar naj si posamezniki izborijo, država pa naj zagotovi njihovo uresničevanje. Pravice so koncipirane kot nekaj, kar je dejansko odtujeno od posameznika in ta mora z delovanjem pravice pridobiti. Gre za proces depolitizacije državljan-

stva, ki pravic ne prepozna kot nekaj, kar nastaja z državljsko aktivnostjo. Pravice so tako tam nekje zunaj in poklicane avtoritete presojuje upravičenost sklicevanja na pravice. Problem s socialnim državljanstvom je tudi v tem, da individualizira sklicevanje na pravice – politične avtoritete, ki se menjajo na oblasti, presojuje, ali je sklic nekega posameznika upravičen ali ne, in to povečuje možnosti za manipulacijo.

Tako civilnim, političnim in socialnim pravicam manjka moment pozitivnosti, kar bi omogočilo koncipiranje pravic skozi posameznikovo delovanje. V tej perspektivi delovanje posameznika pomeni udejanjanje državljanstva. Državljanstvo ne nastaja s sklicevanjem na pravice kot na nekaj odtujenega, kar varuje posameznika pred zlovesčimi nameni državnih struktur. Nasprotno, pozitivno vrednotenje pravic prepozna, da je delovanje posameznikov tisto ključno, kar definira državljanstvo. Negativno pojmovanje pravic zato res ponudi tiste pravice, ki ohranjajo in pogajajo aktualni tržni model, v izhodišču pa to naj ne bi bilo bistvo pravic.

Marshall se v svoji triadi ne ukvarja posebej s pravicami; prizivno jih vključi v svojo teorijo državljanstva. Avtorja torej ne zanimajo vprašanja, povezana s kritiko pravic (kot negativnih pravic); pravice so zanj nekaj nedvoumnega in nujnega za zagotavljanje državljanstva. Tudi tukaj bi lahko rekli, da ne zmoti toliko to, da Marshall stavi na pravice kot na glavni element teorije državljanstva, ampak to, da ga ne zanimajo vprašanja, povezana s kritiko pravic, kot jih on razume. Zato ni nenavadno, da so se pojavile kritike, ki Marshallovi univerzalistični teoriji državljanstva očitajo anglocentričnost, in tudi, da njegova teorija preferira moškega srednjih let, belca, srednjega-visokega razreda (Mann, 1987; Walby, 1994). V tem kontekstu so upravičeni dvomi, da Marshallova teorija, ki stavi na univerzalno enakost, ne ponuja zadovoljivih odgovorov, ki zadevajo razlike.

Sklicevanje na pravice kot proces, o upravičenosti katerega presojuje eksperti, in individualizacija tega sklicevanja, izolirajo posameznike in lahko učinkujejo kot moment razbijanja moči in možnosti organiziranja, na primer migrantov, brezposelnih, revnih idr. Socialno državljanstvo je koncipirano tako, da je potencialna moč deprivilegirane skupine vnaprej onemogočena. Takšno državljanstvo računa s tem, da nemogoč socialni položaj (brezposelni), nelegalni (migranti) ali denimo brezpravni položaj (izbrisani) jemlje moč za upor in individualizacija pravic je še dodaten element, ki učinkuje kot onemogočanje skupnega delovanja, ki lahko v obstoječe strukture vnaša novosti. Zmote tako koncipiranega državljanstva, ki računa s onepolnomočenimi množicami, najbolje ponazarjajo zdajšnji upori različnih skupin v Franciji, Grčiji, Španiji, Veliki Britaniji, Sloveniji in Egiptu. Medtem ko so verniki do zdaj še vztrajali, ti dogodki pokažejo, da po šestih desetletjih ni več mogoče pričakovati, da bo Marshallov minimalizem v državljanstvu (maskiranje neenakosti s selektivnim pripuščanjem nekaterih do minimalnih pravic) še vzdržal. In če izpraznjenost socialnega državljanstva povežemo še s krizo političnega in civilnega, ki ju omenjeni protesti tudi utelešajo, je jasno, da potrebujemo nove premisleke državljanstva.

Sklep

V besedilu smo izhajali iz relevantnosti Marshallovega prispevka h koncipiranju državljanstva za demokratizacijo sodobnih družb in se posvetili kritiki njegove konceptualizacije na dveh ravneh: v precep smo vzeli, prvič, Marshallovo pojmovanje članstva kot pripadnosti nacionalno-etnični skupnosti, ki utemeljuje državljanstvo, in drugič, socialno državljanstvo kot potencialni moment razrešitve zagat kapitalizma. Na teh dveh ravneh smo se spraševali o (ne)moči Marshallove teorije državljanstva oziroma o njegovem prispevku k demokratizaciji. Besedilo

ne podvomi o deklarativno demokratičnih nagibih Marshallovega državljanstva in se hkrati sprašuje o njihovi realni demokratizacijski (ne)moči. Ugotavljamo, da je »zagata« z nacionalno-etnično (reifikacija pravih članov kot upravičencev do državljanstva) na eni strani in s socialno dimenzijo (socialne pravice kot zgolj korekcijski mehanizem za blaženje učinkov neenakosti) na drugi strani ključna za razumevanje državljanstva v sodobnosti. Medtem ko je bilo po drugi svetovni vojni morda drugače, v obdobju neoliberalizma 21. stoletja ni več dvoma, da niti članstvo v nacionalni skupnosti niti minimum zagotovljenih socialnih pravic ne odpravljata neenakosti. To, da razumemo zagate Marshallovega državljanstva, se zdi ključno za to, da lahko v prihodnje razmišljamo o resnih redefinicijah pojma, ki bi presegle ujetost v dihotomijo enakost/neenakost. V besedilu smo torej kritični do Marshallove konceptualizacije državljanstva, ki ne razrešuje, ampak perpetuira problem z neenakostjo v državljanstvu.

Za sklep poudarimo, da velja med kritikami socialnega državljanstva ločiti kritike, ki prepoznajo normativni potencial koncepta državljanstva in obenem problematizirajo socialno stratifikacijo, h kateri pripomore v praksi, od tistih, ki Marshallovo postavitev socialnih pravic kritizirajo, češ da je preveč »radodarna«. Kritike, ki prihajajo iz konservativnih neoliberalnih krogov – Dwyer (2004, 61–76) jih denimo obravnava kot kritike nove desnice, novega komunitarizma / republikanizma (Walzer, 1984; Taylor, 1995; Selbourne, 1994) – dajejo velik poudarek vprašanju dolžnosti posameznikov do skupnosti, v kateri živijo. Problem socialnega državljanstva je tako v njegovi pasivnosti, »radodarnosti«, češ da država blaginje socialne pravice »podeljuje« in da tak odnos odvrača ljudi od skrbi in dolžnosti za skupno dobro in da individualne pravice posameznika odrešijo dolžnosti do skupnosti.

Po tovrstnih kritikah bi moralo socialno državljanstvo spodbujati delovno etiko, namesto da »podeljuje« pravice. Nevarnost takšne pozicije je v individualizaciji krivde, ko so revni označeni za samoodgovorne za svoj položaj, češ da niso naredili dovolj, da se izogibajo dolžnostim (delo je dolžnost) ali da migranti niso storili dovolj, da se uspešno integrirajo ipd. Dwyer (2004) govori o »latentni sovražnosti« tovrstne kritike do socialnih pravic kot elementa državljanstva, ki z izpostavljanjem dolžnosti dodatno legitimizira socialne pravice kot *de facto* pogojene pravice. Zgolj tisti državljani, ki vestno izpolnjujejo svojo dolžnost do skupnosti, naj bi imeli dostop do socialnih servisov kot kolektivne pomoči skupnosti.

Marshallovo socialno državljanstvo stavi na univerzalnost, nepogojenost in kolektivnost socialnih (in drugih) pravic; Marshall vsaj deklarativno želi državljanstvo koncipirati kot odgovor na neenakosti, medtem ko omenjena kritika vzpostavlja selektivnost, pogojenost pravic oziroma zagovarja njihovo odvisnost od izpolnjevanja obveznosti »dobrega državljana« (lojalnost do skupnosti in konformizem v odnosu do skupnih vrednot), pri čemer je krivda za neuspeh pripisana posamezniku. Razlika je tudi ta, da Marshall stavi na državo, ki naj zagotavlja pravice, perspektiva »novega komunitarizma« pa na trg in na posameznika (kot samoodgovornega za lasten položaj) (cf. Dwyer, 2004: 76).

Z Marshallom se strinjamo, da ni problem v preveč intervencionistični (permisivni) državi, ki je postala predmet kritik iz neoliberalnih krogov. Na Marshalla se še vedno velja sklicevati v primerih, ko se na primer privatizacija postavlja kot odgovor državnemu intervencionizmu. In tudi stavimo na Marshalla, če je dilema država blaginje ali vzpon kompetitivnega privatnega sektorja s privatizacijo javnih storitev. Torej, treba je ločiti progresivne kritike Marshallovega državljanstva, ki opozarjajo na nekatere probleme v njegovi teoriji – in to besedilo želi k temu pripomoči –, od problematičnih kritik v perspektivi novega komunitarizma, po katerih naj razrešitev neenakosti prepustimo trgu. V besedilu smo torej pokazali na zagate Marshallovega

državljanstva in smo kritično pogledali tudi na same predpostavke modela države blaginje. Obenem smo pokazali, da nam ima Marshall tudi danes kaj ponuditi, zlasti ko je v ospredju prepiranje, da je alternativa socialnemu državljanstvu neoliberalizem, slabljenje socialne države in premoč finančnih elit. Obenem je prav, da smo do Marshallove konceptualizacije kritični, da ugotavljamo pomanjkljivosti teorije, ki ne prinaša imaginativnih sprememb obstoječega reda z idejo, da se bodo te pojavile oziroma da jih bomo prepoznali, ko se že pojavljajo.

Literatura

- ARENDR, H. (1948/2003): *Izvori totalitarizma*. Ljubljana, Študentska založba.
- BARBALET, J. K. (1988): *Citizenship*. Milton Keynes, Open University Press.
- BAUMAN, Z. (1998): *Work, Consumerism and the New Poor*. Buckingham, Open University Press.
- BOTTOMORE, T. (1992): Citizenship and Social Class Forty Years On. V *Citizenship and Social Class*, ur. Marshall in Bottomore, 55–93. London, Pluto Press.
- CALLONI, M. (2005): Paradoxes of Democracy: The Dialectic of Inclusion and Exclusion. V *The Changing Face of Welfare: Consequences and Outcomes from a Citizenship Perspective*, ur. Andersen, Guillemard, Jensen in Pfau-Effinger, 93–112. Bristol, The Policy Press.
- DELANTY, G. (2000): *Citizenship in a Global Age: Society, Culture, Politics*. Buckingham, Open University Press.
- DWYER, P. (2004): *Understanding Social Citizenship: Themes and Perspectives for Policy and Practice*. Bristol, Policy Press.
- HANDLER, J. F. (2004): *Social Citizenship and Workfare in the United States and Western Europe: The Paradox of Inclusion*. Cambridge, Cambridge University Press.
- JOPPKE, C. (2010): *Citizenship and Immigration*. Cambridge, Polity Press.
- KONTOS, M. (2011): The Labour Market Integration of Third Country Migrants in Germany and the Impact of Recent Policies: Integration Policy as Policy of Exclusion? V *Precarious Migrant Labour across Europe*, ur. Pajnik in Campani, 15–43. Ljubljana, Mirovni inštitut.
- LISTER, R. (1997): *Citizenship: Feminist Perspectives*. New York, New York University Press.
- MANN, M. (1987): Ruling Class Strategies and Citizenship. *Sociology* 21(3): 339–354.
- MARSHALL, T. H. (1950/1992): *Citizenship and Social Class*. London, Pluto Press.
- MEAD, L. M. (1997): Citizenship and Social Policy: T. H. Marshall and Poverty. *Social Philosophy and Social Policy* 14(2): 197–230.
- OFFE, C. (1982): Some Contradictions of the Modern Welfare State. *Journal of Critical Social Policy* 2(2): 7–16.
- OLIVER, D. IN HEATHER, D. (1994): *The Foundations of Citizenship*. London, Harvester and Wheatsheaf.
- PAJNIK, M. (2009): Brezdržavljskost migrantov in pravica imeti pravico. *Časopis za kritiko znanosti* 238: 138–147.
- PAJNIK, M. (2010): Socialno državljanstvo, migracije in trg dela. V *Migranti v Sloveniji – med integracijo in alienacijo*, ur. Medica in Lukič 13–36. Koper, ZRS.
- ROCHE, M. (1992): *Rethinking Citizenship: Welfare, Ideology and Change in Modern Society*. Cambridge, Polity Press.
- SELBOURNE, D. (1994): *The Principle of Duty*. London, Sinclair Stevenson.
- SOYSAL, Y. N. (1994): *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe*. Chicago, The University of Chicago.
- TAYLOR, C. (1995): Atomism. V *Communitarianism and Individualism*, ur. Avineri in de Shalit, 29–50. Oxford, Oxford University Press.

- VOGEL, U. (1997): Emancipatory Politics Between Universalism and Difference: Gender Perspectives on European Citizenship. V *Citizenship, Democracy and Justice in the New Europe*, ur. Lehning in Weale, 142–160. London, Routledge.
- WALBY, S. (1994): Is Citizenship Gendered? *Sociology* 28(3): 379–395.
- WALTZER, M. (1984): Welfare, Membership and Need. V *Liberalism and its Critics: Readings in Social and Political Theory*, ur. Sandel, 199–218. New York, New York University Press.
- YOUNG, I. M. (1989): Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship. *Ethics* 99(2): 250–274.
- YUVAL-DAVIS, N. (2007): Intersectionality, Citizenship and Contemporary Politics of Belonging. *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 10(4): 561–574.
- ZOLO, D. (2007): *Da cittadini a sudditi: La cittadinanza politica vanificata*. Milano, Punto ROSSO.